

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LALƏ AKİF QIZI MƏMMƏDLİ

TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

5804.01 – Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi

**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının**

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Ali və orta ixtisas təhsilinin nəzəri problemləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Abdulla Oruc oğlu Mehrabov,
texnika üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Təhsil Akademiyasının
xarici üzvü, Əməkdar müəllim

Rəsmi opponentlər:

Fərahim Balakışi oğlu Sadıqov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Heydər Allahyar oğlu Cəfərov,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun pedaqogika kafedrası

Müdafiə «_03_____»_06____2014-cü il, saat ____ da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.061 Dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1000, Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 34.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «_____» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

K. R. Quliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Şəxsiyyətin yaradıcı fəallığı və idrak müstəqilliyi problemi fəlsəfi aspektdə V.Q. Afanasyeva və L.N.Koqan və b.; psixoloji aspektdə K.A.Abdulxanova – Slavskaya, B.Q.Ananov və b.; pedaqoji aspektdə M.M. Mehdiyev, Z.İ. Qaralov, Q.İ.Şukina, T.İ.Şamova, İ.F.Xarlamov, L.E.Smirnova, N.A.Qanqun, A.Q.Çaşevaya, O.L.Rakovskaya və b. tərəfindən işlənmişdir.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiya qanunu istər ümumtəhsil məktəbləri, istər kolleclər, istərsə də ali məktəblər qarşısında son dərəcə mühüm vəzifələr qoymuşdur. Strategiya respublikamızda, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyi etibarilə digər ölkələr arasında əhəmiyyətli mövqeyə, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastrukturaya malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə tədbirləri diqqət mərkəzinə gətirir. “Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali olmaqla, bütün pillələri üzrə kurikulumların inkişafı kimi vacib hədəfi əhatə edir”.

Bu strateji istiqamət baxımından hazırda tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi son dərəcə aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyd edir: “Dövlət siyasəti ondan ibarətdir ki, ilk növbədə təhsil sahəsinə böyük diqqət göstərilir. Ancaq tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi, əlbəttə ki, sizdən – müəllimlərdən asılıdır, rəhbərlikdən asılıdır. Mən istəyirəm ki, həm maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, həm də tədris prosesinin müasirləşdirilməsi paralel şəkildə aparılsın. Məhz o təqdirdə biz istədiyimizə nail ola biləcəyik. Tələbələr yaxşı şəraitdə oxuyacaqlar. Müəllimlərin iş şəraiti yaxşı olacaq və bilikli gənc nəsil yetişəcəkdir”.

Aparılmış tədqiqatlardan, müşahidə və sorğulardan görünür ki, tələbələrdə idrak fəallığının və yaradıcı müstəqilliyin formalaşdırılması qayğısına qalan ali məktəblərin pedaqoji kollektivləri həm gənclərin təşəkkül tapıb formalaşmasını təmin edir, həm də gələcək müstəqil fəaliyyətdə bu önəmli keyfiyyətin qorunub saxlanmasına nail olurlar.

Tədqiqatın aktuallığını nəzərə alaraq dissertasiya mövzusunun aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdik: «Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları».

Tədqiqatın obyektı – tələbələrin təlim və auditoriyadankənar idrak fəaliyyətidir.

Tədqiqatın predmetini şəxsiyyətyönümlü təhsil prosesində tələbələrə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin məzmunu, formaları və metodları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi – tələbələrdə idrak fəallığının inkişafının səmərəliliyini təmin edən pedaqoji şərtləri aşkara çıxarmaqdan, nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqdan və eksperiment yolu ilə yoxlamaqdan, tələbələrin idrak fəallığının pedaqoji və psixoloji əsaslarını, didaktik şərtlərini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi:

-təlim prosesində və auditoriyadankənar tədbirlərdə tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, məzmunu, əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilsə və elmi cəhətdən əsaslandırılırsa;

-təlimin və auditoriyadankənar tədbirlərin subyektivi kimi tələbənin daxili mövqeyinin təşəkkülünü təmin edən idrak fəallığı motivasiyasının formalaşdırılması həyata keçirilərsə;

-tələbələrin idrak fəallığının inkişafının nəzəri və praktik modeli hazırlanarsa;

-tələbələrin idrak fəallığının inkişafının pedaqoji şərtləri müəyyənləşdirilsə;

-tələbələrin idrak fəallığının inkişaf səviyyəsinin pedaqoji diaqnostikası aparılırsa - tələbələrin idrak fəallığı inkişaf edib formalaşar.

Qarşıda duran məqsədə və işçi fərziyyəsinə əsasən **tədqiqatın vəzifələri** müəyyənləşdirilmişdir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-tələbələrin idrak fəallığı anlayışının mahiyyətini və vəzifələrini, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin pedaqoji və psixoloji əsaslarını, didaktik şərtlərini müəyyənləşdirmək;

-idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi probleminin mövcud ədəbiyyatda əks etdirilmə vəziyyətini araşdırmaq;

-tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin imkanlarını və həyata keçirilməsi yollarını müəyyən etmək;

-idrak fəallığının inkişaf etdirilməsini tələbələrdə təlimə marağı artıran şərt kimi nəzərdən keçirmək;

-auditoriyadankənar vaxtlarda tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi məsələlərini araşdırmaq;

-tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin səmərəlilik göstəricilərini aşkara çıxarmaq.

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və proseslərin öyrənilməsi, dərk edilməsi və dəyişdirilməsi məqsədilə tətbiq edilən nəzəri müddəaların, metod və vasitələrin məcmusu təşkil edir.

Tədqiqat metodları: nəzəri təhlil və tərkib; pedaqoji müşahidə; pedaqoji müsahibə; qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi; riyazi-statistik metodlar; pedaqoji eksperiment.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin sistemi yaradılmışdır. Tələbələrin idrak fəallığının mahiyyətinə, vəzifələrinə və məzmununa, nəzəri və praktik əsaslarına aydınlıq gətirilmişdir. Problemin nəzəri məsələləri işlənərkən onun pedaqoji və psixoloji əsaslarının, didaktik şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Tədqiqatda, həmçinin tələbənin idrak fəallığının formalaşdırılması prosesinin xarakteristikası verilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Hazırlanmış iş sistemi ali məktəblərdə tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin nəzəri və praktik əsaslarını aydın təsəvvür etməkdə, tələbə gənclərdə idrak fəallığının formalaşdırılması işini səmərəli qurmaqda professor-müəllim heyətinə və pedaqoji kollektivlərin digər üzvlərinə kömək göstərəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi problemi ilə bağlı irəli sürülən əsaslandırılmış fikirlər pedaqogika nəzəriyyəsinə yeni elmi ideya və müddəalarla zənginləşdirəcəkdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Tələbə oğlan və qızlarda idrak fəallığının və müstəqilliyinin yaradılması texnologiyası idrak fəallığının formalaşdırılmasının müvafiq səviyyəsinə nail olmağı təmin edən formaların, metodların və vasitələrin məcmusunu özündə birləşdirir.

2. Tələbə gənclərin idrak fəallığına bir sıra amillər təsir göstərir. həmin amillərə daxildir: təşkilati (tələbələrin ali məktəbəqədərki hazırlığı və rəqabətəqabil məzunların yetişdirilməsi) pedaqoji, (təlimin ənənəvi və innovasiya formalarının uzlaşdırılması; tələbələrin biliklərinə nəzarət) və psixoloji (intellektual qabiliyyətlərin inkişafı səviyyəsi; tələbələrin tədris-idrak motivasiyasının sabitliyi; tələbələr arasında qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərin sistemi, onların müəllimlərlə münasibətləri).

3. Ali məktəb tələbələrində idrak fəallığının formalaşdırılması bir sıra pedaqoji şərtlərdən asılıdır: əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, bu məqsədlə tələbələrin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, tələbatlarının, motivlərinin, idrak qabiliyyətlərinin nəzərə alınması; subyekt-subyekt qarşılıqlı fəaliyyəti (müəllim-tələbə, tələbə-tələbə); idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin məz-

munundan, vasitə və metodlarından istifadənin adekvatlığı, çevikliyi və integrativliyi.

Tədqiqatın etibarlılığı. Alınan nəticələrin etibarlılığına tədqiqatın metodoloji əsası, tədqiqatın predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə əsasən seçilmiş tədqiqat metodları kompleksi, tədqiq olunan prosesləri keyfiyyətə səciyyələndirmək üçün zəruri sayılan empirik materialların müəyyən-ləşdirilməsi, toplanmış materialların təhlili təminat verir.

Aprobasiya. İddiaçı tədqiqatın məzmununu, əsas elmi ideyalarını və nəticələrini «Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri» adlı monoqrafiyanın (Bakı: Mütərcim, 2011) bir fəslində (səh. 303-337), 2 beynəlxalq və 7 respublika səviyyəli elmi konfransın məruzə tezislərində, həmçinin 12 elmi məqalə halında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda nəşr etdirmişdir. Bundan başqa, xaricdə 1 jurnal məqaləsinin nəşrinə nail olmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya girişdən, 11 yarım-fəsli özündə birləşdirən iki fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqatın aktuallığı əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsədi, elmi fərziyyəsi, vəzifələri və metodoloji əsası açıqlanır, həmçinin istifadə olunmuş tədqiqat metodları, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, nəticələri barədə yığcam məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəsli «**Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi pedaqoji-psixoloji problem kimi**» adlanır. Bu fəsil dörd yarım-fəsildən ibarətdir. «*Tələbələrin idrak fəallığını inkişaf etdirməyin nəzəri əsasları*» adlı birinci yarım-fəsildə göstərilir ki, pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın ən mühüm problemlərindən biri tələbələr-in idrak fəallığının yüksəldilməsinə nail olmaqdır. İdrak fəallığının inkişafı bütün mərhələlərdə təhsilalanın, o cümlədən tələbələrin tədris fəaliyyətinin əsasında dayanır. Tədqiqatlardan görünür ki, institut və universitetlərin birinci kurs tələbələrinin təxminən 55-60 faizində idrak fəallığı yüksək və orta səviyyədə olursa, tədris ilinin sonlarına doğru bu göstərici 45-48 faizə enir. İdrak marağı aşağı səviyyədə inkişaf edən tələbə oğlan və qızların sayı təxminən 35 faizdən 55 faizə qalxır. Bütün bunlar aşağı kurs tələbələrinin arzuları, ümidləri və gözləmələri ilə onların ali təhsil müəssisəsində təlimin və peşə təşəkkülü prosesinin təşkili arasında ziddiyyətin olmasından irəli gəlir.

Ali məktəblərdə tədris olunan bir çox fənlər, xüsusən Azərbaycan tarixi, pedaqogika, psixologiya və digər fənlər şəxsiyyətin humanist əsaslarının, vətəndaşlıq şüurunun və təfəkkürünün, ətraf aləmə fəal yaradıcı münasibətinin təşəkkülünə, ümumi mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır, təhsil prosesinin çox mühüm vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Tələbələrdə idrak fəallığının formalaşdırılması modeli bir sıra blokları əhatə edir. Həmin bloklara aiddir: təlimin məqsədi, məzmunu, forma və metodları, həmçinin vasitələri (sadalananlar tələbələrin idrak fəallığının inkişafına kömək edir); prinsipləri (inteqrasiya, şəxsiyyətyönlü yanaşma, koordinasiya, subyekt-subyek münasibətləri); prosesin idarə olunma funksiyaları (təşkilətmə, nəzarət, tənzimləmə, planlaşdırma, təshihətmə, təhlil); idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi prosesinin subyekt kimi müəllim və tələbələrin əməkdaşlığı, qarşılıqlı fəaliyyəti.

İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri tələbələrin müstəqil işə cəlb edilməsidir. Həm də tələbələrə özünənəzarət vərdisləri aşılmalıdır. Tələbələrdə müstəqil öyrənmək vərdislərini yaradan müəllim çalışmalıdır ki, onların müstəqil işləri məqsədyönlülüüyü və müstəqilliyi ilə səciyyələnsin. Tələbələrdə idrak proseslərinin (diqqət, qavrayış, təfəkkür, təxəyyül, duyğu, hafizə və s.) səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, təlimdə bir o qədər uğurlar qazanılır.

Fəslin ikinci yarım fəslə *«Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi pedaqoji problem kimi»* adlanır. Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində tələbələrin təşəbbüskarlıqlarının, müstəqilliklərinin, öz fəaliyyətlərinin artırması, sərbəst mühakimə yürütmək bacarıqlarına imkanın yaradılması son dərəcə vacibdir. Gənclər təfəkkür əməliyyatlarına daha yaxından cəlb olunmalı, onların təxəyyülünün tərbiyə olunması diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin diaqnostikasını həyata keçirmək və aşağıdakı meyarlara əsasən bu fəaliyyəti qiymətləndirmək olar: a) biliklərin və fəaliyyətin tamlığı; b) müstəqillik; c) kommunikativ səriştəlilik.

Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün lazımdır ki, bilikləri hazır şəkildə almaqdan daha çox tələbə bu bilikləri düşünmək, axtarmaq, müstəqillik, yaradıcılıq göstərmək əsasında özləri toplaya bilsinlər. Tələbələrdə idrak proseslərinin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, təlimdə bir o qədər uğurlar qazanılır. Odur ki, tələbələrin idrak proseslərini fəallaşdırmaq, başqa sözlə, oyatmaq, stimullaşdırmaq, istiqamətləndirmək müəllimin ümdə vəzifəsi olmalıdır.

I fəslin üçüncü yarımfəsli “*Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin psixoloji əsasları*” adlanır. Bu yarımfəsildə diqqət yetirilən məsələlər bunlardır: tələbələr tədris materialında başlıcanı, əhəmiyyətini, müvafiq biliklərin obyektinin strukturunu müəyyənləşdirən ümumi münasibəti aşkara çıxarırlar. Bu münasibət tədris materialının xassələrini lazımınca öyrənməyə və təlimin hərtərəfli şəkildə təcrübəyə tətbiqinə imkan verir. Motivlər fəaliyyətin predmetinə maraq və diqqət oyadır, eyni zamanda fəaliyyətə mənalılıq verir. Gələcək mütəxəssis üçün motiv onun davranışının səbəbkarı kimi özünü göstərir.

Müəllimin vəzifəsi tədris-idraki fəaliyyətin motivlərinin meydana gəlməsinə, mühafizə edilməsinə və üstünlük təşkil etməsinə çalışmaqdır. Bu məqsədlə stimullardan, başqa sözlə müvafiq fəaliyyətin zahiri təhrikedicilərindən istifadə etməsidir.

Fəallığın yüksəldilməsində ümumiləşdirmə və müqayisənin əhəmiyyətli və mühüm rolu danılmazdır ki, bunlar da təfəkkürün inkişafına və fəallaşdırılmasına imkan verir. İdrak fəallığının inkişafında intellektual qabiliyyətlərinin rolu xüsusilə böyükdür. İntellektual qabiliyyətlər şəxsiyyətin idrak potensialının komponenti olub, fəaliyyət prosesində formalaşır və obyektiv xüsusiyyətlərlə səciyyələnir; bu qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xassələri kimi təzahür edir və məqsədyönlü fəaliyyətə qabillik kimi xarakterizə olunur, idrak prosesinin səmərəli həyata keçirilməsinin mühüm şərti olur.

Tələbələrin idrak müstəqilliyi komponentləri də aydın təsəvvür edilməlidir. Həmin komponentlərə aiddir: məqsəd (tələbə qarşısına məqsəd qoymağı bacarmalı və ona nail olmağa cəhd göstərməlidir); stimullaşdırıcı-motivləşdirici (tələbə geniş idrak motivlərinə, stimullarına; özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə motivlərinə yiyələnməlidir); emosional-iradi (tələbədə özünə müsbət münasibətin formalaşdırılmasını; idrak fəaliyyətində fəallığı nəzərdə tutur);

I fəslin dördüncü yarımfəsli “*İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsi probleminin mövcud ədəbiyyatda əks etdirilmə vəziyyəti*» araşdırılır. Azərbaycan Respublikasında şagirdlərin idrak fəallığının formalaşdırılmasına aid bir sıra namizədlik dissertasiyaları və məqalələr yazılmışdır. Bu baxımdan A.O.Mehrabovun, İ.V.Şıxəliyevanın, L.İ.Mansurovanın, R.Cavadovun, M.A.İsmixanovun, R.R.Məmmədžadənin, N.Zeynalovanın əsərlərini qeyd edə bilərik.

Araşdırmalar göstərdi ki, haqqında danışılan problem MDV məkanına daxil olan digər ölkələrin, xüsusən Rusiya Federasiyasının alimləri tərəfindən müəyyən qədər işlənmişdir. Dissertasiyada bu barədə ətraflı mə-

lumat verilir və göstərilir ki, respublikamızın ali məktəb tələbələrində idrak fəallığını formalaşdırmağa istiqamətlənmiş ardıcıl tədqiqat aparılmamışdır.

Dissertasiyanın «**Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin imkanları və həyata keçirilməsinin səmərəli yolları**» adlanan ikinci fəslı 7 yarımfəsildən ibarətdır. Birinci yarımfəsil «*Tələbələrin idrak fəallığının idarə olunması didaktik-metodik problem kimi*» adlanır. Bu yarımfəsildə qeyd olunur ki, müasir təhsilin üstünlük təşkil edən ənənəsinin əsasında şəxsiyyətyönümlü yanaşma olan insan paradıqmasına keçidi vacib hesab edən biliklərə yiyələnməyə cəhd durur.

Tələbələrin idrak fəallığı ali məktəb müəllimləri tərəfindən təşkil və idarə olunur. Təlimin keyfiyyəti tələbə oğlan və qızların tədris-idrak fəallığının səmərəli və şüurlu olmasından xeyli dərəcədə asılıdır.

Tədqiqat nəticəsində belə nəticəyə gəlinmişdir ki, idrak fəallığı, əvvəla, şəxsiyyətin əsas səciyyəsi olub, tələbələri daim dəyişən yeni dünyaya daxil olmağa hazırlayır. İkincisi, idrak fəallığı şəxsiyyət keyfiyyəti olub fərdi və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla dərk olunma nəticəsində əldə olunur, möhkəmlənir və inkişaf edir. Üçüncüsü, şəxsiyyətin idrak fəallığı və müstəqilliyi arasında elə əlaqə mövcuddur ki, burada müstəqillik fəallıq kimi özünü göstərir. Dördüncüsü, təhsilin məzmununun aksioloji aspekti – idrak fəallığı və müstəqilliyin qarşılıqlı əlaqəsinin mərkəzi anlayışıdır. O, tələbat və motivləri gücləndirir və tələbləri idrak fəallığına təhrik edir. Gənc oğlan və qızların yaradıcılığa meyilliliyi yüksəlik.

Yaradıcılıq idrak fəallığına yiyələnmədən mümkün deyil.

Tələbələrin idrak fəallığının formalaşdırılmasının pədaqoji modeli aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirir: fəaliyyətin məqsədi, funksiyaları, prinsipləri, məzmunu, formalar, metodlar, vasitələr, meyarlar.

II fəslin ikinci yarımfəsli “*Təlim prosesində tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin yolları və şərtləri*” şəklində formalaşdırılmışdır. Tədris-təlim prosesi tələbələrin məqsədəyönəlməsindən, özünütəşkiləndən, adekvat özünüqiyəmtələndirməsindən, şəxsi məsuliyyətindən kənarda nəzərdən keçirilə bilməz. Müəllim tələbələrin təfəkkürünün fəallaşdırılması qayğısına qalmalıdır. Bu, təlim prosesində idrak fəallığının mühüm şərtidir. Bu mənada tələbə gəncələrin fikri əməliyyatlara (təhlil, tərkib, müqayisə, tutuşdurma, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə, sistemləşdirmə, təsnifatlaşdırma və s.) cəlb edilmələri, ağıln keyfiyyətlərini (ağıln müstəqilliyi, ağıln tənqidiliyi, ağıln dərinliyi, ağıln çevikliyi, fikrin sürəti, fikrin məntiqiliyi), nitq və təxəyyülün inkişafını diqqət mərkəzində saxlamaqla qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq istiqamətində səmərəli fəaliyyət müəllimə böyük kömək göstərir.

Təlim prosesində tələbələrdə idrak fəallığını inkişaf etdirmək üçün müvafiq pedaqoji şərtlər nəzərə alınmalıdır. Dissertasiyada həmin pedaqoji şərtlərlə tanış olmaq mümkündür. Onların sayı 7-dir. İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsi şəxsiyyətin çox mühüm keyfiyyət səciyyəsidir ki, bu məsələ tələbənin uğurlu təlim fəaliyyətindən ötrü birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Müstəqil idrak fəaliyyəti tələbələrin tədris fəallığını stimullaşdıran, onların əqli qabiliyyətlərini, peşə vərdişlərini və bacarıqları inkişaf etdirən və özünütəhsilə tələbat yaradan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prosesi kimi. müəllim və tələbənin subyekt-subyekt qarşılıqlı fəaliyyətinin sistemi kimi nəzərdən keçirilir.

II fəslin «*Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi*» adlı üçüncü yarım fəslində aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir. Azərbaycan tarixinin interaktiv təlim metodlarının, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının köməyiylə, fənlərarası və fəndaxili əlaqələrdən, problem situasiyalardan istifadə etməklə tədris tariximizin öyrənilməsinə marağı artırır, tariximizə dərinlən bələd olmağa əlverişli şərait yaradır, həm təlimin səmərəliliyi yüksəlir. Tələbələrin müstəqil işlərə cəlb edilməsi, onlarda idrak fəallığı yaradır.

Yeni pedaqoji təfəkkür təlim zamanı şagirdləri heyrləndirməyi məqsəduyğun hesab edir. Azərbaycanın görkəmli filosofu Bəhmənyar deyirdi: «Təfəkkür heyrətdən başlayır, heyrlənməyən, maraqlanmayan şagirdin təfəkkürü inkişaf etməz».

Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində Azərbaycan tarixi üzrə mühazirə və seminar məşğələlərinə bir sıra tələblər verilir. Bu fikir baxımından dissertasiyada *didaktik, tərbiyəvi, inkişafetdirici tələblər* diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Dissertasiyada həmin tələblərlə yaxından tanış olmaq mümkündür.

Ali məktəblərdə tədris olunan fənlərin demək olar ki, əksəriyyəti, bəlkə də hamısı idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üçün real imkanlara malikdir. Təlim prosesi dərkətmənin xüsusi forması kimi çıxış edir. Təlimin keyfiyyəti tələbələrin idrak fəallığının və idrak müstəqilliyinin səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Böyük alman pedaqoqu Adolf Disterveq heç də təsadüfi olaraq demirdi: «İdrak müstəqilliyi – təhsilin vasitəsi və eyni zamanda nəticəsidir».

Azərbaycan tarixi üzrə mühazirə və seminar məşğələlərində (həmçinin digər fənlər üzrə dərslərdə) ilk növbədə tələbələrin təfəkkürünün fəallaşdırılması diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Təlim prosesini daha çox məlumatın və biliklərin verilməsi ilə məhdudlaşdırmaq əslində bu prosesin səmərəliliyini aşağı salardı. Bu, bir həqiqətdir ki, məlumatın çoxluğu heç də ağıl inkişafına dəlalət etmir. Bu tipli məlumatlar tələbələrin yaddaşında

lüzumsuz yükə çevrilir. Deməli, Azərbaycan tarixi kursunu tələbələrə təkcə müəyyən həcmdə biliklər və məlumatlar verməklə məhdudlaşdırmaq olmaz. Gənclər müəyyən biliklərlə əməliyyatlar aparmaq, onları yeni vəziyyətlərdə tətbiq etmək, müstəqil nəticələr çıxarmaq və ümumiləşdirmək bacarığına malik olmalı, qeyri-standart şəraitlərdə problemlərin həllini bacarmalı, müstəqil şəkildə öz biliklərini artırmalıdılar.

II fəslin dördüncü yarımfəsli «*Pedaqogikanın tədrisi prosesində tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi*» adlanır. Peşə fəaliyyətindən asılı olmayaraq, müasir insana pedaqoji biliklər bütün ömrü boyu lazımdır. İnsanlar arasında genişlənən qarşılıqlı münasibətlər şəraitində pedaqogikanın rolu artır. Pedaqogika olmadan müasir ailəni inkişaf etdirmək, nəsilin qarşılıqlı münasibətlərini qurmaq çətinlikdir. Hazırda pedaqoji biliklər universal xarakter daşıyır. Pedaqoji fəaliyyət o zaman uğurlu olur ki, müəllim təşəbbüsü sistemin tələbləri ilə səmərəli şəkildə uzlaşdırarsın, münasibətlərdə demokratizmi bərqərar etsin. Bu zaman tələbələrdə idrak fəallığı, müstəqillik, sərbəstlik, tənqid və özünütənqid, öz mövqeyini müdafiə etmək bacarığı inkişaf edir.

Tələbələrdə idrak fəallığını inkişaf etdirmək məqsədilə eksperimental qruplarda metodoloji modelləşdirmə metoduna (pedaqoji vəziyyətlərin yaradılması və həlli) müraciət olunurdu. Pedaqogikadan seminar məşğələlərində müəllim tərəfindən müzakirə məqsədilə pedaqoji vəziyyətlər təqdim olunur, onların pedaqoji baxımdan düzgün həlli yolları araşdırılırdı. Tələbələr özləri gündəlik həyatda, müəllim-tələbə münasibətlərində və s. bu kimi pedaqoji vəziyyətlərin bir çoxunun şahidi olduqlarından onların müzakirəsində yaxından iştirak edir.

Fəslin «*Psixologiyanın tədrisi prosesində tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi*» adlanan beşinci yarımfəslində diqqət mərkəzinə gətirilən məsələlər bunlardır: psixologiyanın tədrisinin ümumi məqsədi psixikanın formalaşdırılmasının ümumi qanunauyğunluqlarının təhsilalanlar tərəfindən mənimsənilməsindən; ümumpsixoloji nəzəriyyəni bilmək psixologiyanın tətbiqi sahələrinə, o cümlədən yaş, sosial, pedaqoji və s. sahələrinə yiyələnməsindən ibarətdir. Ümumi psixologiyanın öyrənilməsi psixoloji yönümlü digər tədris kurslarının mənimsənilməsi üçün metodoloji əhəmiyyət daşıyır. Bu da təbiidir. Ümumini bilmədən xüsusidən baş çıxarmaq çətinlik törədir. Buradan görünür ki, mühazirə oxuyarkən və ədəbiyyatla müstəqil işin təşkili zamanı lazımdır ki, hər bir yeni elmi müddəə nəinki həyatdakı psixoloji hadisələrin müşahidə olunması ilə məhdudlaşdırılmasın, habelə onların vaxtilə necə izah edildiyi ilə müqayisə

səsi aparılsın və müasir ümumi psixologiyada necə aydınlaşdırılması nəzərə alınsın.

Eksperimentə cəlb edilmiş akademik qruplarda psixologiya üzrə mühazirələrdə və seminar məşğələlərində müəllimlər təlimin fəal metodlarından faydalanır və qarşıya belə məqsəd qoyurdular – elmi və praktik problemləri təhlil etməklə tələbələrə psixoloji kateqoriyalar əsasında düşünməyi, mülahizə yürütməyi öyrətmək lazımdır. Hazırda istər orta, istərsə də ali məktəbdə tədris-təlim prosesində verilən biliklərin, idrak fəallığının idarəedilməsi çoxkomponentli funksiya ilə səciyyələnir: *birinci komponent* yenidənə təşkilidir – başqa sözlə, müəllim şəxsiyyətinə yeni baxışla səciyyələnir. Müəllimin həm tələbələrə, həm də özünə münasibəti dəyişir. Müəllim nəinki fənni üzrə biliklərin daşıyıcısı, norma və ənənələrin qoruyub saxlayıcısı olur; həm də tələbənin təşəkkül tapıb formalaşmasında və inkişafında ona köməkçi olur, gənclərin biliklərə yiyələnmə prosesindən asılı olmayaraq onların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır. Bu zaman idarəetmənin, tələbəyə təsiretmənin xarakteri dəyişir. Avtoritar hakimiyyət öz-özlüyündə yoxa çıxır, tələbələrin şəxsiyyətinə və inkişafına diqqət artır, əməkdaşlıq və kömək başlıca yer tutur. *İkinci komponentin* mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ali təhsil müəssisələrində verilən biliklərin funksiyaları və quruluşu, onların mənimsənilməsinin təşkili üsulları dəyişir. Biliklər sistemli, fənlərarası və ümumiləşdirilmiş xarakter alır. Biliklərin mənimsənilməsi prosesi axtarıcılıq, konstruktiv fikri fəaliyyət əsasında təşkil olunur. *Üçüncü komponent.* Təlimin fərdi formalarına deyil, qrup formalarına, qarşılıqlı fəaliyyətin formalarının çoxcəhətliliyinə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə və ünsiyyətə diqqət yetirilir. *Dördüncü komponent.* Nəzarət və qiymətləndirmənin təzyiqedici, qeyri-obyektiv və qeyri-humanist formalarından imtina edilir. Tələbələrin təliminin və tərbiyəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları yeni pedaqoji təfəkkürün tələblərinə uyğunlaşdırılır.

II fəslin altıncı yarımfəsli “*Auditoriyadankənar tədbirlər zamanı tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi*” adlanır. Bu yarımfəsildə qeyd olunur ki, təlimdənkənar vaxtlarda həyata keçirilən məşğələlərin mühüm vəzifələrindən biri tələbə şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Ayrı-ayrı fənlərin, xüsusən humanitar fənlərin öyrənilməsi zamanı intellektin strukturu - yaddaşın və təfəkkürün müxtəlif növləri, müxtəlif əqli əməliyyatlar (ilk növbədə tutuşdurma, müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat və s.) təkmilləşir.

Fəslin yeddinci yarım fəslə belə formalaşdırılmışdır: *“Tələbələrin idraki fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə təcrübi-eksperimental iş”*. Eksperimentin ilkin mərhələsində mühazirə və seminar məşğələləri dinlənmiş, qeydlər götürülmüş, auditoriyadankənar tədbirlər müşahidə edilmiş, professor-müəllim kollektivi, tələbələr, ali məktəblərin rəhbər orqanları nümayəndələri – prorektorlar, dekanlar və onların müavinləri, filialların direktor müavinləri, həmçinin ali məktəblərin ictimai təşkilatları, tələbə şuraları sədrləri və üzvləri ilə söhbətlər keçirilmişdir.

Eksperiment zamanı mühazirə və seminar məşğələlərində, auditoriyadankənar tədbirlərdə tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin tələb olunan səviyyədə təşkil olunması məqsədilə nəzərdə tutulan tədbirlərin mövzusunun, formasının və məzmununun müəyyənləşdirilməsində, tədbirlərin təşkilində ali məktəblərin professor-müəllim heyətinə, ictimai təşkilatlarına, tədris və tərbiyə işləri üzrə prorektorlara (direktor müavinlərinə), ictimai təşkilatların nümayəndələrinə lazımi kömək göstərilmiş, məsləhətləşmələr aparılmışdı. Auditoriyadankənar tədbirlərin kəmiyyət (say) göstəricilərindən daha çox keyfiyyət (tədbirlər tələbə oğlan və qızların maraqlarına, arzu və istəklərinə uyğundurmu, hiss və duyğularına, mənəvi şüuruna necə təsir göstərir? Gənclərin davranış və rəftar tərzində, dünyagörüşündə hansı dəyişikliklər baş verib?) göstəriciləri diqqətdə saxlanılmışdır.

Eksperimentin gedişində kontrol və eksperimental qrupların göstəricilərinin müqayisəsi aparıldı. Nəticələrin hansı dərəcədə səmərəli olduğunu aşkarlamaq üçün müşahidə, müsahibə, sorğu, anketləşdirmə, induksiya və deduksiya, təhlil və tərkib, riyazi-statistik metodlardan istifadə olunurdu.

Eksperimentin nəticələrini əks etdirən 3.1-2.4-cü cədvəllər öyrədici eksperiment zamanı kontrol akademik qruplarla müqayisədə eksperimental qruplarda tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi sahəsində nə kimi dəyişikliklərin olduğunu diqqət mərkəzinə gətirir:

Cədvəl 2.1

Fənlər üzrə biliklərin keyfiyyətinə məqsədyönlü işin göstərdiyi
səmərəli təsirin nəticələri

Meyarlar	Qrup	Tələblərin sayı	Fənn	Biliklərin keyfiyyəti		
				yüksək	orta	aşağı
Biliklərin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi	K	176	Azərbaycan tarixi	38,4	29,6	32,0
			Pedaqogika	39,0	26,7	34,3
			Psixologiya	36,9	26,4	34,3
	E-1	178	Azərbaycan tarixi	57,2	24,5	18,3
			Pedaqogika	56,1	26,8	17,1
			Psixologiya	58,3	25,1	16,6
	E-2	180	Azərbaycan tarixi	55,6	27,4	17,0
			Pedaqogika	60,0	26,8	13,2
			Psixologiya	57,1	25,7	17,2
	E-3	175	Azərbaycan tarixi	58,0	24,6	17,4
			Pedaqogika	55,2	26,3	18,5
			Psixologiya	54,9	27,7	17,4
	E-4	174	Azərbaycan tarixi	56,8	29,0	14,2
			Pedaqogika	53,3	25,7	21,0
			Psixologiya	54,0	27,1	18,9

Cədvəldən göründüyü kimi, tələbələrə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi eyni zamanda təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, məsələn, Azərbaycan tarixi fənni üzrə kontrol akademik qrupda biliklərə maraq və onlara yiyələnmə 176 tələbənin yalnız 38,4 %-ində - yüksək, 29,6 %-ində – orta və 32,0 %-ində aşağı səviyyədədirsə; eksperimental birinci qrupda bu göstərici aşağıdakı kimidir: yüksək – 57,2 %, orta - 24,5 və aşağı yalnız 18,3 %-də. Və yaxud pedaqogika fənni üzrə kontrol akademik qrupda biliklərə maraq və onlara yiyələnmə 39,0 %-ində - yüksək, 26,7 %-ində – orta və 34,3 %-ində aşağı səviyyədədirsə; eksperimental ikinci qrupda bu göstərici belədir: yüksək – 60,0 %, orta - 26,8 və aşağı yalnız 13,2 %-də.

Eləcə də psixologiya fənni üzrə kontrol akademik qrupda biliklərə maraq və onlara yiyələnmə 36,9 %-ində - yüksək, 26,4 %-ində – orta və 36,7 %-ində aşağı səviyyədədirsə; eksperimental üçüncü qrupda bu göstərici: yüksək – 54,9 %, orta - 27,7 və aşağı - 17,4 %; eksperimental dördüncü qrupda isə, yüksək – 54,0 %, orta - 27,1 və aşağı 18,9 %-dir.

Tələbələrdə idrak fəallığının müvəffəqiyyətli inkişaf etdirilməsi onların təlim motivlərinin səmərəli formalaşdırılmasından xeyli dərəcədə asılıdır. Odur ki, biz aparılan məqsədyönlü işlərin tələbələrin təlim motivinin inkişafına təsirini də öyrəndik. Aşağıdakı cədvəl (cədvəl 2.2.) bu barədə aydın təsəvvür yaradır:

Cədvəl 2.2

Aparılan məqsədyönlü işlərin tələbələrin təlim motivinin inkişafına göstərdiyi təsirin nəticələri

Meyarlar	Qrup	Tələblərin sayı	Fənn	Təlim motivinin inkişaf səviyyəsinin göstəricisi		
				yüksək	orta	aşağı
Tələbənin təlim motivinin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi	K	177	Azərbaycan tarixi	37,3	25,6	37,1
			Pedaqogika	35,9	30,3	33,8
			Psixologiya	38,1	29,2	32,7
	E-1	176	Azərbaycan tarixi	57,0	24,4	18,6
			Pedaqogika	56,3	25,8	17,9
			Psixologiya	55,9	27,2	16,9
	E-2	180	Azərbaycan tarixi	59,0	30,0	11,0
			Pedaqogika	54,8	31,3	13,9
			Psixologiya	57,0	27,1	15,9
	E-3	173	Azərbaycan tarixi	55,6	26,7	17,7
			Pedaqogika	56,2	27,0	16,8
			Psixologiya	55,3	26,7	18,0
	E-4	174	Azərbaycan tarixi	57,1	27,1	15,8
			Pedaqogika	55,0	28,0	17,3
			Psixologiya	58,3	27,4	14,3

Göründüyü kimi, kontrol qrupda təlim motivinin inkişaf səviyyəsi (Azərbaycan tarixi üzrə mühazirə və seminar məşğələlərində) tələbələrin 37,7 %-ində – yüksək, 25,6 %-ində – orta və 37,1 %-ində aşağı səviyədədirsə; eksperimentə cəlb edilmiş birinci eksperimental qrup tələbələrinin 57,0 %-ində – yüksək, 24,4 %-ində – orta və 18,6 %-ində aşağı; ikinci eksperimental qrup tələbələrinin 59,0 %-ində – yüksək, 30,0 %-ində – orta və 11,0 %-ində aşağı; üçüncü eksperimental qrup tələbələrinin 55,6 %-ində – yüksək, 26,7 %-ində – orta və 17,7 %-ində aşağı; dördüncü eksperimental qrup tələbələrinin 57,1 %-ində – yüksək, 27,1 %-ində – orta və 15,8 %-ində aşağı olmuşdur.

Digər fənlər (pedaqogika və psixologiya) üzrə eksperimental qrupların göstəriciləri də kontrol qrupun göstəricilərini üstələmişdir.

Tələbələrin əqli fəaliyyət priyomlarına və praktik bacarıqlara yiyələnmə səviyyələri də öyrənilmişdir. Nəticələri aşağıdakı cədvəl özündə əks etdirir.

Cədvəl 2.3

Tələbələrin əqli fəaliyyət priyomlarına və praktik bacarıqlara yiyələnmə səviyyələrinin əks etdirilməsi

Meyarlar	Qrup	Tələblərin sayı	Fənn	Biliklərin keyfiyyəti		
				yüksək	orta	aşağı
Təfəkkür (fikri) priyomların və bacarıqların keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi	K	176	Azərbaycan tarixi	36,5	26,8	36,7
			Pedaqogika	37,1	29,3	33,6
			Psixologiya	39,3	26,8	33,9
	E-1	177	Azərbaycan tarixi	54,7	25,1	20,2
			Pedaqogika	55,9	29,7	14,4
			Psixologiya	57,2	27,6	15,2
	E-2	179	Azərbaycan tarixi	60,1	24,3	15,6
			Pedaqogika	60,3	25,2	14,5
			Psixologiya	59,1	22,4	18,5
	E-3	175	Azərbaycan tarixi	56,3	26,9	16,8
			Pedaqogika	55,1	26,5	18,4
			Psixologiya	58,0	27,0	15,0
	E-4	174	Azərbaycan tarixi	57,4	29,0	13,6
			Pedaqogika	55,7	30,1	14,2
			Psixologiya	57,9	24,9	17,2

Cədvəl aydın şəkildə göstərir ki, təfəkkür (fikri əməliyyat) priyomlarının və praktik bacarıqların səviyyəsi eksperimental akademik qruplarla müqayisədə kontrol qrupda hiss olunacaq dərəcədə aşağıdır. Diqqət yetirək. Belə ki, Azərbaycan tarixi fənni üzrə mühazirə və seminar məşğələlərində əqli fəaliyyət priyomlarına və praktik bacarıqlara yiyələnmə kontrol qruplarda tələbələrin 36,5 %-ində – yüksək, 28,8 %-ində – orta, 36,7 %-ində – aşağı səviyyədədir. Kontrol qrupda pedaqogika fənni üzrə mühazirə və seminar məşğələlərində bu göstərici belədir: yüksək – 37,1 %, orta – 29,3 %. aşağı - 33,6 %; psixologiya üzrə məşğələlərdə: yüksək – 39,3 %, orta – 26,8, aşağı – 33,9.

Eksperimental qruplarda isə fərqli mənzərə ilə rastlaşırıq. Ayrı-ayrı fənlər üzrə yüksək səviyyə xeyli çox, aşağı səviyyə isə xeyli azdır. Bu barədə cədvəldən ətraflı məlumat almaq mümkündür.

Eksperimentin gedişində tələbələrin yaradıcı idrak fəallığının səviyyəsinə dair yekun məlumat əldə etməyə çalışdıq və buna nail olduq. Bu haqda aşağıdakı cədvəl aydın təsəvvür yaradır.

Cədvəl 2.4

Tələbələrin yaradıcı idrak fəallığı səviyyəsinə aid yekun məlumat

Qrup	Tələblərin sayı	Fənn	Göstəricilər		
			yüksək	orta	aşağı
K	176	Azərbaycan tarixi	36,4	27,2	36,4
		Pedaqogika	33,6	25,1	41,3
		Psixologiya	35,2	28,0	36,8
E-1	176	Azərbaycan tarixi	59,1	26,3	14,6
		Pedaqogika	56,0	24,3	19,7
		Psixologiya	55,8	23,9	10,3
E-2	179	Azərbaycan tarixi	57,6	28,5	13,9
		Pedaqogika	59,2	27,7	13,1
		Psixologiya	57,6	25,8	16,6
E-3	175	Azərbaycan tarixi	55,8	29,0	15,2
		Pedaqogika	58,4	26,3	15,3
		Psixologiya	56,6	27,4	16,0
E-4	174	Azərbaycan tarixi	61,0	25,0	14,0
		Pedaqogika	59,1	24,5	16,4
		Psixologiya	60,2	25,1	14,7

Cədvəldən göründüyü kimi, əgər kontrol qrupda fənlər üzrə mühazirə və seminar məşğələlərində, habelə auditoriyadankənar tədbirlərdə yaradıcı idrak fəallığının səviyyəsi tələbələrin 36,4 %-ində – yüksək, 27,2 %-ində – orta, 36,4 %-ində aşağıdır; eksperimental akademik birinci qrupda tələbələrin 59,1 %-ində – yüksək, 26,3 %-ində – orta, 14,6 %-ində aşağıdır; eksperimental akademik ikinci qrupda tələbələrin 57,6 %-ində – yüksək, 28,5 %-ində – orta, 13,9 %-ində aşağı; eksperimental akademik üçüncü qrupda tələbələrin 55,8 %-ində – yüksək, 29,0 %-ində – orta, 15,2 %-ində aşağı; eksperimental akademik dördüncü qrupda tələbələrin 61,0 %-ində – yüksək, 25,0 %-ində – orta, 14,0 %-ində aşağıdır.

Aparılmış məqsədyönlü, sistemli, fasiləsiz iş prosesində eksperimentə cəlb edilmiş akademik qrup tələbələrində idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinə nail olundu. Bu, idrak proseslərinin fəallaşdırılması sayəsində təmin edildi.

Beləliklə, tam qətiyyətlə demək olar ki, məqsədyönlü, sistemli və fasiləsiz iş səmərəsiz qalmadı. Tədqiqat nəticəsində tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi sayəsində müasir tələblərə cavab verən yeni nəticələr əldə edildi.

Tədqiqatla bağlı alınan **nəticələr** bunlardır:

Müasir mərhələdə pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın çox mühüm problemlərindən biri tələbələrin idrak fəallığının yüksəldilməsinə nail olmaqdır. İdrak fəallığının inkişafı bütün mərhələlərdə tələbə gənclərin tədris fəaliyyətinin əsasında dayanır. İdrak fəallığı yüksək inkişaf səviyyəsində olmasa, təhsil prosesini səmərəli təşkil etmək çətindir.

İntellektual qabiliyyətlər şəxsiyyətin idrak potensialının komponenti olub, fəaliyyət prosesində formalaşır və obyektiv xüsusiyyətlərlə səciyələnilir, bu qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xassələri kimi təzahür edir və məqsədyönlü fəaliyyətə qabillik kimi xarakterizə olunur, idrak prosesinin səmərəli həyata keçirilməsinin mühüm şərti kimi özünü göstərir.

Tədqiqatlardan görünür ki, institut və universitetlərin birinci kurs tələbələrinin təxminən 55-60 faizində idrak fəallığı yüksək və orta səviyyədə olursa, tədris ilinin sonlarına doğru həmin göstərici 45-48 faizə enir. İdrak marağı aşağı səviyyədə inkişaf edən tələbə oğlan və qızların sayı təxminən 35 faizdən 55 faizə qalxır. Bütün bunlar aşağı kurs tələbələrinin arzuları, ümidləri və gözləmələri ilə onların ali təhsil müəssisəsində təlimin və seçdikləri peşə üzrə səriştəliliyin təşəkkülü prosesinin təşkili arasında ziddiyyətin olmasından irəli gəlir. Qeyd olunanlar tələbələrin təlimə emosional-fəaliyyət xarakterli münasibətinin dəyişməsi ilə nəticələnir. Bəzi gəncləri təlimin zahiri tərəfləri (təqaüd, imtahan, qiymət, tələbə yataqxanasında yer tapmaq və s.) daha çox məşğul edir. Avtoritar rejim əsasında qurulan məşğələlər, əmr və buyruqlar gənclərin idrak marağını azaldır. Yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün tələbələrin idrak fəallığının formalaşdırılmasına imkan verən təşkilati-pedaqoji şərtləri müəyyənləşdirmək və onlara uyğun fəaliyyət göstərmək lazımdır.

Müəllim öz fəaliyyətində idrak prosesinin ziddiyyətli xarakterini nəzərə almalı, bu ziddiyyətlər idrak fəallığının inkişafının pedaqoji şərti olub, problemli vəziyyətlərin yaradılması üçün əlverişli imkanlar açır.

Tələbələrin idrak fəallığının səmərəliliyi bir sıra pedaqoji şərtlərdən asılıdır. Həmin pedaqoji şərtlərdən bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyəti prosesində subyektlərarası münasibətlərin fəallaşdırılması;

-təlim prosesində və auditoriyadankənar tədbirlər zamanı tələbə gənclərin təşəbbüslərinin, müstəqilliklərinin, yaradıcı imkanlarının inkişaf etdirilməsi;

-müntəzəm şəkildə tələbələrə idrak fəallığının mürəkkəbləşdirilməsi, bütün struktur komponentlərinin qarşılıqlı şərtlənməsi;

-tələbələrə tələbatlarını, motivlərini, imkanlarını öyrənmək əsasında onlara şəxsiyyətyönümlü yanaşma prinsipinin əsas götürülməsi;

-təlim prosesində subyekt-obyekt və obyekt-subyekt münasibətlərinin qarşılıqlı surətdə bərqərar olması son nəticədə subyekt-subyekt münasibətlərinə gətirib çıxarmalıdır;

-müəllim və tələbələrə birgə fəaliyyəti zamanı subyektlərarası münasibətlərin fəallaşdırılması;

-təlimə motivasiyanın, biliklərə təkidli cəhdin, biliklərə yiyələnmə prosesində əqli gərginliyin və səyin formalaşdırılması;

-idrak fəallığının formalaşdırılmasına aid müəllimlərdə və tələbələrdə müsbət motivasiyanın yaradılması;

-təlim fəaliyyətində təşəbbüskarlığın, müstəqilliyin və yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi;

-tələbə oğlan və qızlarda tələbat-motivasiya sahəsinin aktuallaşdırılması.

İdrak fəallığı anadangəlmə deyil, qazanılan keyfiyyətdir. Tələbələrdə onun inkişaf etdirilməsi müəllim nə qədər çox ustalığa malikdirsə, bir o qədər səmərəli həyata keçir.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, idrak müstəqilliyi şəxsiyyətin kompleks keyfiyyətlərini özündə birləşdirir, şəxsiyyətin özünüinkişaf səviyyəsini əks etdirir, fərdin psixoloji və fizioloji xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynayır.

İdrak fəaliyyətində başlıca məsələ idraka və hərəkətə tələbat olub, motivlər isə fəaliyyətin predmetinə maraq və diqqət oyadır və fəaliyyətə mənalılıq verir.

Tədqiqat göstərdi ki, tələbələrdə idrak fəallığının formalaşdırılması modeli bir sıra bloklardan ibarətdir. Həmin bloklara aiddir: təlimin məqsədi, məzmunu, forma və metodları, həmçinin vasitələri (sadalananlar tələbələrə idrak fəallığının inkişafına kömək edir); prinsipləri (inteqrasiya, şəxsiyyətyönümlü yanaşma, koordinasiya, subyekt-subyekt münasibətləri); prosesin idarə olunma funksiyaları (təşkilətmə, nəzarət, tənzimləmə, planlaşdırma, təshihətmə, təhlil); idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi prosesinin subyekti kimi müəllim və tələbələrə əməkdaşlığı, qarşılıqlı fəaliyyəti.

Tədqiqatdan görünür ki, tələbə oğlan və qızların idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin *nəzəri modeli* aşağıdakı əsas komponentləri özündə birləşdirən *didaktik sistemi* əhatə edir:

- konsepsiyaların və nəzəriyyələrin məcmusunu müəyyən edən metodoloji komponent;

- tədris fəaliyyətinin müvafiq nəticələrini təmin edən məqsədyönlülük komponenti, həmçinin tələbələrin idrak fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması;

- idrak fəallığının təşkili məntiqini təmin edən texnoloji komponent;

- idrak fəallığının idarə olunmasının formaları və vasitələri komponenti;

- tələbələrin idrak fəallığının inkişafına şərait yaradan pedaqoji şərtlər komponenti;

- tələbələrin idrak fəallığının meyarlarını, göstəricilərini və fəallıq səviyyəsini özündə birləşdirən meyar komponenti;

- idrak fəallığının təkilinin növlərini, formalarını və üsullarını müəyyən edən nəzarət-qiyətləndirici komponent;

- tədris fəaliyyətinin müvafiq nəticələrini təmin edən məqsədyönlü nəlmişlik komponenti.

Tələbələrin idrak fəallığının və yaradıcı müstəqilliyinin, təşəbbüs-karlığının səmərəliliyinə nail olmaq üçün haqqında danışılan problemin psixoloji əsaslarının aydın təsəvvür edilməsi lazımdır. İdrak fəallığında əsas məsələ dərkətməyə və fəaliyyətə tələbatın olmasındadır.

Tədqiqatdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, idrak fəaliyyətinin, başqa sözlə tələbələrin əqli inkişafının fəallaşdırılması təfəkkür əməliyyatlarının uğurlu olmasına imkan verir ki, bu da informasiyanın əldə olunma imkanlarını təmin edir, idraki marağın formalaşdırılmasını və inkişafını; davranışın tənzimlənməsini, özünə nəzarət və özünüqiymətləndirmə kimi refleksin inkişafını stimullaşdırır;

Gələcək mütəxəssis üçün motiv onun davranışının səbəbkarı kimi özünü göstərir. İdrak fəallığının inkişafı üzrə işdə müvəffəqiyyət xeyli dərəcədə müəllim və tələbələrin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən asılı olduğundan, qarşılıqlı münasibətlər dialektik xarakter daşıdıqda müsbət nəticə alınır bilər.

Müəllim öz fəaliyyətində idrak fəallığının strukturunun bütün elementlərini nəzərə almalı, idrak fəallığının inkişafı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə kömək göstərməli, idrak marağını xüsusilə diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Müəyyən edilmişdir ki, müəllimin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində idrak marağı stimuldən motivə və nəticədə tələbələr üçün tələbata çevrilir.

İdrak fəallığının inkişafının mühüm pedaqoji göstəricisi tələbələrin müstəqil işə cəlb edilməsi nəticəsində formalaşır.

Müəllim tələbələrə müstəqilliyi öyrədərək, çalışmalıdır ki, onların özünütəhsil işi məqsədyönlü və sistemli olsun. Onlar tədris materialını hazır şəkildə almasınlar, həmin materialın müstəqil əldə edilməsinə müvəffəq olsunlar. Müəllimin vəzifəsi tələbələrin diqqətini, onların marağını tədris mövzusunə cəlb etmək, bu əsasda idrak fəallığını qüvvətləndirməkdir. Problemin tələbələr tərəfindən həll edilməsinə nail olmaq lazımdır.

Nəzəri mənbələrin təhlili və eksperimentlər nəticəsində tələbələrin idrak müstəqilliyi komponentləri müəyyənləşdirilmişdir. Buraya daxildir: məqsəd (tələbə qarşısına məqsəd qoymağı bacarmalı və ona nail olmağa cəhd göstərməli); stimullaşdırıcı-motivləşdirici (tələbə geniş idrak motivlərinə, stimullarına; özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə motivlərinə yiyələnəli); emosional-iradi (tələbədə özünə müsbət münasibətin formalaşdırılması; idrak fəaliyyətində fəallığın artırılmasını nəzərdə tutur); qiymətləndirici-təshihəedici (tələbədə özünütəhlil, özünütəşkili və özünə-nəzarət bacarıqlarının formalaşması).

Təlim prosesində tələbələr həmişə müəllimlə qarşılıqlı münasibətdə olduqlarından bu münasibətlər dərk etmə fəaliyyətinin həm xarakterinə, həm də gedişinə xeyli dərəcədə təsir edir.

Ali məktəb müəllimi bütövlükdə auditoriyanı idarə etdiyi kimi, tələbələrin idrak fəaliyyətini də idarə edir. Bu idarəetmə onun peşə hazırlığının və ustalığının səviyyəsindən çox asılıdır; tələbələrin idrak fəallığının pedaqoji modeli işlənib hazırlanır və tətbiq olunur; professor və pedaqoji kollektivin digər üzvü (dosent, asistent) təhsilənlərin müstəqil fəaliyyətini təşkil edir və həmin prosesə metodik baxımdan rəhbərlik edir; müəllim tədris məşğələlərində vaxtın informasiya həcmində optimal sıxlaşdırılması və genişləndirilməsi qayğısına qalır; gənclərin idrak fəallığının formalaşdırılmasına təsir göstərən amillər diqqətlə nəzərdən keçirilir və nəzərə alınır; universitet və institutun tərbiyəvi-təhsil prosesində müstəqil işin xüsusi çəkisi artır.

Tədqiqatla bağlı aşağıdakı təklifləri irəli sürmək mümkündür:

1. Tələbələrdə idrak fəallığının səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə müəllimlərin bu sahədə maariflənməsi məsləhətdir. Pedaqoji kollektiv üzvlərinin tələbələrin idrak fəallığının nəzəri məsələləri ilə yaxından tanış olmaları bu problemin təcrübi məsələlərinin düzgün həyata keçirilməsinə imkan verir.

2. Təhsilalanlarda idrak fəallığının və yaradıcı müstəqilliyinin formalaşdırılması probleminin aktuallığını, əhəmiyyətini və faydalılığını nəzərə alaraq müxtəlif yaş qrupları, ümumi təhsilin və ali təhsilin mərhələləri üzrə bu istiqamətdə tədqiqatları davam etdirmək məqsəddəuyğundur.

3. Təhsilalanların idrak fəallığının təşkilinə və optimallaşdırılmasına nail olmaq, bu məqsədlə pedaqoji kollektivlərə əməli kömək göstərmək üçün zəruri ədəbiyyatın nəşri vacib hesab edilir.

4. Ali məktəblərin elmi şuralarında (ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji şuralarında) tələbələrdə (şagirdlərdə) idrak fəallığının formalaşdırılması vəziyyətinin müzakirə olunması, müvafiq tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi faydalıdır.

5. İdrak fəallığının formalaşdırılmasının səmərəliliyinə nail olmaq üçün onlarda bu işə maraq oyadılması, pedaqoji kollektivin səriştəliliyinin təmin edilməsi, nəinki təlim prosesində, həmçinin auditoriyadankənar vaxtlarda tələbələrdə idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaq faydalıdır.

6. Tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin məqsədyönlü, sistemli və fasiləsiz xarakter daşması və bu prosesə pedaqoji rəhbərliyin həyata keçirilməsi məsləhətdir.

İddiaçı dissertasiyanın məzmununu, əsas elmi ideyalarını və alınan nəticələri özündə əks etdirən aşağıdakı əsərlərin çapına nail olmuşdur:

1. Tələbələrdə yaradıcı fəallığın və idraki müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi // ARTPI-nin «Elmi əsərləri», 2009, № 1, s. 20-23

2. Ali məktəb tələbələrində idrak fəallığı mövqeyinin formalaşdırılması // ARTPI-nin «Elmi əsərləri», 2009, № 2, s. 43-45

3. İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsi probleminin mövcud ədəbiyyatda əks etdirilmə vəziyyəti // ARTPI-nin «Elmi əsərləri», 2010, № 2, s. 62-64.

4. Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin idarə olunması // Pedaqoji Universitetin Elmi Xəbərləri, 2010, № 4, s. 260-264.

5. Tələbələrin idrak fəallığının idarə olunması didaktik-metodik problem kimi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2010, № 5, s. 143-148

6. Tələbələrdə idrak fəallığını formalaşdırmağın şərtləri və mümkün yolları / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV respublika elmi konfransının materialları. Bakı Dövlət Universiteti, 9-10 dekabr 2010-cu il. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, s. 248-250

7. Tələbələrin idrak fəallığının formalaşdırılmasının pedaqoji problemləri // «Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində» mövzusunda

respublika konfransının materialları. Bakı şəhəri, 25-26 noyabr 2010-cu il. Bakı: Mütərcim, 2010, s.79-82.

8. İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsi tələbələrdə təlimə marağı artıran şərt kimi / “Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri» mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Naxçıvan şəhəri, 27-28 iyun 2011. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 121-122

9. Tələbələrin idrak fəallığının formalaşdırılması ali məktəbin səmərəli idarə olunmasında mühüm şərt kimi / «Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri» kitabında. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 303-337

10. Tələbələrin idrak fəallığını inkişaf etdirilməsi pedaqoji problem kimi // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2011, № 3, s. 17-22

11. Tələbələrin idrak fəallığını inkişaf etdirilməsinin psixoloji əsasları // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2011, № 4, s. 10-20

12. Tələbələrin idrak fəallığını inkişaf etdirməyin nəzəri əsasları // ARTPI-nin «Elmi əsərləri», 2011, № 4, s. 33-38

13. Проблема формирования познавательной активности студентов в современной психоло-педагогической литературе // Вестник Томского государственного педагогического университета, 2012, № 5, с. 197-202

14. Təlim prosesində tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin yolları və şərtləri // ARTPI-nin «Elmi əsərləri», 2012, № 1, s. 21-31

15. Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə təcrübi-eksperimental işin nəticələri // Heydər Əliyevin anadan olmasının 89 illiyinə həsr olunmuş respublika konfransının materialları. Naxçıvan, 2012.

16. Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, 2012, № 3, s. 214-218

17. Tarixin tədrisi prosesində tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi // ARTPI-nin «Elmi əsərləri», 2012, № 3, s. 28-35

18. Pedaqogikanın tədrisi prosesində tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi / «Təhsil sistemində gənc nəslin təlim-təربiyəsi üzrə işin təşkili və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 28 iyun 2012-ci il. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 83-85

19. Tələbələrin idrak fəallığının monitorinqi və qiymətləndirilməsi / «Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmənin yeri» mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları. ARTPI – 27 aprel 2012. Bakı: Mütərcim, 2012, s.34-36

20. Təlim fəaliyyəti tələbələrin idrak fəallığının başlıca forması kimi / «Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi» mövzusunda həsr edilmiş respublika elmi-praktik konfransının materialları (03 may 2013). Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, 2013, s.113-115

21. Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi / «Müasir təhsilin aktual problemləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 5 may 2013. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 151-152

22. Təlim fəaliyyəti tələbələrin idrak fəallığının başlıca forması kimi / “Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan, 6 dekabr 2013. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 46-47

ПУТИ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

Представленная на защиту диссертационная работа состоит из 11 параграфов с охватом 2 глав.

Во введении диссертации обосновывается актуальность исследования, даются краткие сведения относительно объекта и предмета, целей, научной гипотезы, задач и методологической основы, а также о методах исследования, научной новизне, теоретической и практической значимости работы, выдвигаемые на защиту положения и общие выводы.

Первая глава диссертации называется «Развитие познавательной активности студентов как педагогико-психологическая проблема». Данная глава состоит из четырех параграфов. В отдельных параграфах этой главы определяются: теоретические и психологические основы развития познавательной активности студентов; развитие познавательной активности студентов рассматривается как педагогическая проблема; определяется постановка вопросов в имеющейся литературе, проблемы развития познавательной активности студентов.

В главе раскрываются значения таких понятий как «активность», «деятельность», «познавательная активность» и т.п.

Вторая глава называется «Возможности работы и эффективные пути по претворению в жизнь развития познавательной активности студентов». Глава состоит из 7 параграфов. В этих параграфах к управлению познавательной активности студентов в учебном процессе, подходят как к методико-дидактической проблеме, останавливаются на путях и условиях развития познавательной активности студентов. Кроме этого, проблемам истории Азербайджана, развития познавательной активности студентов в обучении психологии и педагогики отведены отдельные параграфы. В этой главе также речь идет о развитии познавательной активности студентов во внеаудиторное время. В 7-ом, последнем параграфе отражена опытно-экспериментальная работа по развитию познавательной активности студентов.

Диссертация завершается общими выводами и списком использованной научной литературы

**WAYS OF COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS
SUMMARY**

Presented at the defense thesis work consists of 11 paragraphs covering two chapters.

In the introduction, the actuality of thesis research, provides brief information about the object and the subject matter, objectives, research hypothesis, objectives and methodological basis, as well as the methods of study, scientific novelty, its theoretical and practical significance of the work put forward to defend the provisions and general conclusions.

The first chapter of the thesis is "Development of cognitive activity of students as pedagogical and psychological problem." This chapter consists of four paragraphs. In some paragraphs of this chapter are defined: theoretical and psychological bases of cognitive activity of students, the development of cognitive activity of students are considered as a pedagogical problem, defined by asking questions in the literature, the problems of development of cognitive activity of students. The chapter reveals the meaning of such concepts as "active", "activity", "cognitive activity", etc.

The second chapter is entitled "Opportunities for work and effective ways to implement the development of cognitive activity of students." The head consists of seven paragraphs. In these paragraphs to the management of the cognitive activity of students in the learning process, tested as methodical and didactic problem, stop at the ways and conditions of the development of cognitive activity of students. In addition, the problems of the history of Azerbaijan, development of cognitive activity of students in teaching psychology and pedagogy given separate paragraphs. At the head as it comes to the development of cognitive activity of students in extracurricular time. In the seventh, the last paragraph reflects the experimental work on the development of cognitive activity of students.

The thesis ends with general conclusions and a list of used scientific literature.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ЛАЛЕ АКИФ КЫЗЫ МАМЕДЛИ
ПУТИ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ
СТУДЕНТОВ

5804.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени доктора
философии по педагогике

БАКУ - 2014

